

فهرست مطالب

سخنی باخواننده..... ۱۱

مقدمه..... ۱۳

فصل اول: مفاهیم و چارچوب روشی

مفاهیم اصلی پژوهش..... ۲۱

چارچوب روشی..... ۲۶

هرمنوتیک روشی قصدگرا در گذار از متن محوری و زمینه‌گرایی..... ۲۷

روش اسکینر در فهم متون اندیشه سیاسی..... ۳۰

ارزیابی روش‌شناسی قصدگرای اسکینر..... ۳۴

کاربرد روش اسکینر در مطالعه اندیشه سیاسی علمای شیعه در دوران قاجاریه..... ۳۸

۱. بازآفرینی بستر فکری - فرهنگی دوره قاجاریه..... ۳۹

۲. بازآفرینی زمینه‌های سیاسی - اجتماعی دوره قاجاریه..... ۴۱

۳. بازخوانی و تفسیر متون علمای شیعه..... ۴۲

فصل دوم: محیط فکری - فرهنگی و سنت‌های فلسفی و فقهی شیعیان

در عصر قاجاریه

محیط فکری - فرهنگی..... ۴۶

سیاست‌های فکری - فرهنگی قاجاریه.....	۴۷
جریان‌های فکری و مذهبی فعال در عصر قاجاریه.....	۵۰
۱. اخباری‌گری.....	۵۱
۲. صوفی‌گری.....	۵۳
۳. شیخیه.....	۵۵
۴. تبلیغات مسیحیت.....	۵۶
۵. منورالفکری.....	۵۸
سنت‌های فکری شیعیان.....	۶۲
سنت فلسفی شیعیان.....	۶۳
سنت فقهی شیعیان.....	۷۹
جمع‌بندی.....	۸۸

فصل سوم: زمینه‌های سیاسی - اجتماعی و رفتار عملی علمای شیعه در عصر قاجار

سلطنت قاجار از فراز تا فرود.....	۹۳
رفتار و عمل سیاسی علمای شیعه در عصر قاجاریه.....	۱۰۶
۱. علما و تشکیل حکومت قاجاریه.....	۱۰۶
۲. علما و شکل‌گیری نهضت مشروطه.....	۱۱۸
جمع‌بندی.....	۱۲۶

فصل چهارم: اندیشه سیاسی در متون فلسفی علمای شیعه در عصر قاجاریه و تأثیر آن در مناسبات علما و سلاطین

فیلسوفان در عصر قاجار.....	۱۳۰
----------------------------	-----

۱۳۱	سیدجعفر کشفی (۱۱۹۱-۱۲۶۷ق)
۱۳۵	حاج ملاهادی سبزواری (۱۲۰۲-۱۲۸۹ق)
۱۳۹	ملاعلی مدرس زنوزی (۱۲۳۴-۱۳۰۷ق)
۱۴۱	حکیم میرزاابوالحسن جلوه (۱۲۳۸-۱۳۱۴ق)
۱۴۲	جهانگیرخان قشقایی (۱۲۴۳-۱۳۲۸ق)
۱۴۴	محمدرضا قمشه‌ای (۱۲۴۱-۱۳۰۶ق)
۱۴۵	میرزامحمدطاهر تنکابنی (۱۲۸۰-۱۳۳۰ق)
۱۴۷	گزاره‌های سیاسی در متون فلسفی علمای شیعه در عصر قاجاریه
۱۴۹	بنیان‌های سیاست فیلسوفان عصر قاجار
۱۴۹	الف) هستی‌شناسی
۱۵۲	ب) معرفت‌شناسی
۱۵۶	ج) انسان‌شناسی
۱۵۹	الگوی جامعه مطلوب یا کمال مطلوب
۱۵۹	الف) سیاست مدن
۱۶۲	ب) مقام نبی و فیلسوف
۱۶۵	ج) امامت و حاکمیت
۱۷۵	د) نظام عادلانه
۱۸۰	جمع‌بندی

فصل پنجم: اندیشه سیاسی در متون فقهی علمای شیعه در عصر

قاجاریه و تأثیر آن در مناسبات علما و سلاطین

۱۸۴	فقه‌های عصر قاجار
۱۸۵	شیخ جعفر کاشف‌الغطا (۱۱۵۶-۱۲۲۸ق)

۱۸۷	میرزای قمی (۱۱۵۱-۱۲۳۱ق).....
۱۸۹	ملااحمد نراقی (۱۱۸۵-۱۲۴۵ق).....
۱۹۱	صاحب جواهر (۱۲۰۰-۱۲۶۶ق).....
۱۹۲	شیخ مرتضی انصاری (۱۲۱۴-۱۲۸۱ق).....
۱۹۵	سیدمحمدکاظم یزدی (۱۲۴۷-۱۳۳۸ق).....
۱۹۷	آخوند خراسانی (۱۲۵۵-۱۳۲۹ق).....
۲۰۱	شیخ فضل الله نوری (۱۲۵۹-۱۳۲۷ق).....
۲۰۴	میرزامحمد حسین نائینی (۱۲۷۷-۱۳۵۵ق).....
۲۰۵	جایگاه سیاست در اندیشه فقها.....
۲۰۷	ضرورت ریاست و حکومت.....
۲۱۱	انواع ریاست و حکومت.....
۲۱۲	حکومت نبی و امام معصوم <small>علیه السلام</small> .....
۲۱۴	حکومت غیر معصوم در عصر غیبت.....
۲۱۴	الف) سلطنت سلطان مسلمان.....
۲۲۱	ب) حکومت مطلوب شیعه در عصر غیبت (ولایت فقیه).....
۲۴۴	ج) حکومت مشروطه.....
۲۵۹	جمع بندی.....
۲۶۱	خاتمه و نتیجه گیری .....
۲۸۱	کتابنامه .....

نمایه ها

۲۹۹	آیات.....
-----	-----------

فهرست مطالب ۹

۳۰۰	.....	روایات
۳۰۱	.....	موضوعات
۳۳۰	.....	اعلام و مشاهیر
۳۳۹	.....	کتاب‌ها
۳۴۱	.....	مکان‌ها
۳۴۲	.....	تنالگان

سخنی باخواننده

پژوهش در حوزه اندیشه سیاسی از منظر دینی در جهت شناخت مبانی، سرشت و ساختار آن در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی ضرورتی انکارناپذیر یافته است. ژرف‌نگری در مبانی دینی مشتمل بر عقل و آموزه‌های وحیانی و عرف جامعه اسلامی - ایرانی شرطی اساسی در پویایی پژوهش‌ها برای دستیابی به الگوی مطلوب حکومت اسلامی در دوره جدید است؛ از این رو شناخت، بازخوانی، بازنگری و بومی‌سازی مسائل علم و اندیشه سیاسی جایگاه ویژه‌ای در این پژوهش‌ها دارند.

بی‌تردید قصد اولیه انقلاب اسلامی هدفمندی و ارتقای کیفیت زندگی مؤمنان بر اساس نص اسلامی بود. لازمه تحقق این هدف تربیت اندیشمندان فراوان و انجام تحقیقات به‌روز، کارآمد و معتبر علمی بود که در این جهت با راهنمایی استادان و همکاری طلاب فارغ‌التحصیل علوم سیاسی، زمینه شکل‌گیری پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی در سال ۱۳۷۳ فراهم شد؛ تجربه نو و موفق این پژوهشگران در معرفی بخشی از میراث سیاسی عالمان شیعی و تألیف آثاری مستقل درباره مسائل نوپیدای سیاسی زمینه را برای گسترش فعالیت‌های این مرکز و ارتقای آن به پژوهشکده‌ای مستقل مهیا کرد.

این پژوهشکده به منظور ایفای رسالت خود، تولیدات پژوهشی فراوانی به جامعه

علمی ارائه کرده است؛ از آن جمله می‌توان به تألیف، تصنیف و ترجمه ده‌ها کتاب در حوزه اندیشه سیاسی اسلام اشاره کرد. چشم‌انداز این پژوهشکده تبدیل شدن به مرجعی علمی اندیشه سیاسی - دینی است تا بتواند با گردآوری مهم‌ترین تلاش‌ها و اندیشه‌ها به بسیاری از علاقه‌مندان این حوزه خدمات علمی مؤثری ارائه کند.

هدف از این پژوهش ارائه تبیینی جامع از اندیشه سیاسی علمای شیعه در عصر قاجاریه، شناخت جایگاه و وزن اندیشه سیاسی شیعه و تحلیل ماهیت کلی اندیشه سیاسی شیعه در عصر قاجاریه است. این کتاب برای بهره‌مندی دانشجویان عزیز و طلاب محترم علوم دینی تهیه شده است. امید است علاوه بر جامعه دانشگاهی و حوزوی، دیگر علاقه‌مندان نیز از آن بهره‌مند شوند.

پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی لازم می‌داند از تلاش‌های مؤلف گرانقدر رجبعلی اسفندیار، ناظر اثر منصور میراحمدی، ارزیابان عبدالوهاب فراتی و سیدکاظم سیدباقری، مدیر گروه شریف لکزایی و مدیر امور پژوهشی محمود فلاح و تمام دست‌اندرکاران نشر تشکر و قدردانی کند؛ همچنین بر آن است از رئیس پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر نجف لکزایی و معاونت پژوهشی که مساعدت‌های مؤثر ایشان نقشی مهم در به‌سرانجام‌رسیدن پژوهش حاضر داشت، تشکر کند. در پایان از اداره نشر پژوهشگاه به جهت آماده‌سازی و چاپ آن تشکر و قدردانی می‌شود.

این پژوهشکده در جهت حیات و بالندگی خود از انتقادهای و پیشنهادهای علمی استادان، صاحب‌نظران و پژوهشگران محترم استقبال می‌کند. امید است این فعالیت‌ها موجبات رشد و پویایی اندیشه سیاسی اسلام را فراهم سازد.

دکتر مختار شیخ‌حسینی

مدیر پژوهشکده علوم و اندیشه سیاسی

مقدمه

در بررسی فرایند شکل‌گیری و تحول تفکر سیاسی شیعه، عصر قاجاریه از اهمیت و جایگاه خاصی برخوردار است؛ چراکه در ابتدای سلطنت قاجار به دلیل نیاز پادشاهان قاجار به علما برای مشروعیت‌بخشی به حکومت خود و نیز نیاز علما به حکومتی مقتدر جهت ایجاد آرامش و مقابله با اخباری‌گری شاهد تحولاتی فکری و عینی در ایران هستیم و در پایان سلطنت قاجار نیز با ظهور و بروز اندیشه مشروطه‌خواهی نظاره‌گر چالش نظم سلطانی و نظام مردمی و تحولات فکری و عملی این دوره‌ایم. با عنایت به اینکه الگوی سیاسی شیعه امامت است، نظم سلطانی حاکم در زمان قاجار و قبل از آن در نگاه شیعه مشروعیت ندارد؛ چراکه نظم سلطانی منافای نظم شیعی است. علی‌رغم چنین تنافی‌ای، در دوره‌هایی از تاریخ حیات سیاسی ایران، شاهد همگرایی و همکاری و زیست مسالمت‌جویانه برخی علمای شیعه با سلاطین بوده‌ایم تا اینکه در پایان دوره قاجار این نظم در مسیر نظم مردمی از نوع مشروطه با تعریف و شرایط خاص خود قرار می‌گیرد.

در این پژوهش، تفکر سیاسی شیعه در حوزه فلسفه و فقه سیاسی با ارجاع به متون اندیشمندان این دوره بازکاوی می‌شود. به اعتقاد نگارنده، بازبینی تفکر سیاسی شیعه در این دوره در سایه برقراری تعامل میان سنت فکری متفکران شیعه

در حوزه فلسفه سیاسی، فقه سیاسی و زمینه‌های سیاسی - اجتماعی تأثیرگذار در شکل‌گیری تفکر فلسفی و فقهی آنها امکان‌پذیر است؛ از این رو تلاش می‌شود ماهیت کلی اندیشه سیاسی شیعه در عصر قاجار در تعامل بین سنت فکری و زمینه‌های سیاسی - اجتماعی حاکم بر فرایند شکل‌گیری تفکر سیاسی شیعه مورد بررسی قرار گیرد و نظم حاکم بر این دوره نیز بازخوانی شود.

درباره زمینه‌های تاریخی و سیاسی - اجتماعی عصر قاجار تحقیقات فراوانی وجود دارد. مشروطه نیز به جهت اهمیت در حیات سیاسی - اجتماعی ایران بسیار مورد تحقیق و پژوهش قرار گرفته است. از میان آثار فراوانی که در خصوص این موضوع نوشته شده، تألیفاتی که به صورت مستقیم با این پژوهش ارتباط پیدا می‌کند، به قرار زیر است:

۱. ایران در دوره سلطنت قاجار (قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم هجری)، تألیف علی اصغر شمیم: این کتاب در بیست فصل وقایع دوره قاجار را مورد بررسی قرار می‌دهد. مؤلف در این اثر ضمن بیان چگونگی به‌قدرت‌رسیدن ایل قاجار دوران‌های سلطنت شاهان را بررسی می‌نماید. وی در این بررسی علاوه بر ابعاد داخلی به ابعاد خارجی و تأثیرگذاری قدرت‌های بیرونی نیز توجه می‌کند؛ در بررسی انقلاب مشروطه نیز به بیان فرایند این انقلاب پرداخته، این انقلاب را به عنوان انقلابی بزرگ تحلیل می‌کند. دغدغه اصلی نویسنده تدوین وقایع دوران قاجار بوده است. از منظر این پژوهش، عدم تحلیل زمینه‌های عینی و ذهنی به‌ویژه نقش عالمان دینی و اختلافات به‌وجودآمده در عصر مشروطه و قبل از آن و عدم پاسخ به چرایی شکست مشروطه در ایجاد نظامی مردمی از جمله کاستی‌های این اثر است.

۲. تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق، تألیف

عبدالهادی حائری: مؤلف در این اثر به ریشه‌یابی فکری مشروطیت در ایران می‌پردازد و مواضع رهبران مذهبی شیعه در برابر دستگاه حکومت را بررسی می‌نماید و در پایان به نقش برجسته مرحوم نائینی می‌پردازد. این کتاب از این حیث که به جنبه‌های ذهنی یک مقطع از دوره قاجار می‌پردازد، به پژوهش حاضر نزدیک می‌شود. هدف اصلی این کتاب آن است که واکنش فکری و عملی رهبران مذهبی را به مشروطه نشان دهد و نوشته مرحوم نائینی را به عنوان مهم‌ترین نماینده مشروطه‌خواه مورد بررسی قرار می‌دهد. دغدغه اصلی نویسنده در رساله حاضر از این حیث متفاوت است که ما در صدد بررسی یک مقطع از تاریخ ایران برای فهم شرایط شکل‌گیری اندیشه سیاسی علمای شیعه و تأثیر آن در مناسبات علما و سلاطین هستیم، این کتاب به این جنبه توجه نداشته است.

۳. آموزش دین و گفتمان اصلاح فرهنگی در دوران قاجار، تألیف مونیکا ام. وینگر، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه: این کتاب فرایند مدرن‌سازی ایران از زمان عباس میرزا تا مشروطه را مورد بررسی قرار می‌دهد. این اثر چگونگی بروز و ظهور فرهنگ غربی در ایران و چگونگی پذیرش آن از سوی ایرانیان را بیان و به مخالفت‌های علما نیز اشاره می‌کند. وینگر به موانع اصلاحات در ایران می‌پردازد و نقش علما در فرایند مدرن‌سازی را پیچیده می‌داند. وی علما را به دو دسته موافق و مخالف اصلاح تقسیم می‌کند و به منظور بازیابی دقیق‌تر حتی میان انواع اختلاف‌ها نیز تمایز برقرار می‌کند. این کتاب بحث خود را در قالب گفتمان اصلاحی پیش می‌برد و هدف اصلی آن بررسی چگونگی مشروعیت‌بخشی به اصلاحات در ایران بوده است و با رساله حاضر که به بررسی اندیشه سیاسی علمای شیعه می‌پردازد، متفاوت است. مسئله اصلی کتاب نظام سیاسی و نقش عالمان دینی نبوده، هرچند استطراداً به آنها نیز پرداخته است.

۴. آسیب‌شناسی فرهنگی ایران در دوره قاجار، تألیف مسعود کوثری: این کتاب به دنبال تحلیل آسیب‌های فرهنگی ایران در دوره قاجار و چگونگی برطرف‌ساختن آن آسیب‌های این دوره را ناشی از نفوذ غرب و برخاسته از نظام فرهنگی جامعه ایران بیان می‌کند. نگارنده ضمن بررسی نظام فرهنگی ایران در عصر قاجاریه تعارض در نظام حقوقی و تعارض گروه‌های قومی و مذهبی را از جمله آسیب‌های دوره قاجار می‌داند و در پایان به بحران ایدئولوژی در عصر مشروطه می‌پردازد. کوثری انواع ایدئولوژی‌ها و انواع جهت‌گیری‌های سیاسی در عصر قاجار را مورد بررسی قرار می‌دهد و به یک صورت‌بندی از آن اکتفا می‌کند.

۵. تاریخ ایران دوره افشار، زند و قاجار، به سرپرستی پیتراوری، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر: این کتاب به بررسی وقایع عصر قاجاریه می‌پردازد و چگونگی روی کار آمدن خاندان قاجاریه را بررسی و در دو بخش داخلی و خارجی وقایع این عصر را تدوین می‌کند. در این اثر، نیکی کدی در فصل مربوط به ایران دوره آخرین شاهان قاجار یعنی زمان مشروطه‌خواهی مروری اجمالی بر وقایع این دوران دارد.

۶. ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان، تألیف نیکی آر. کدی، ترجمه مهدی حقیقت‌خواه: این اثر با هدف ارائه تاریخ بنیادی دوره قاجار تدوین شده است که علاوه بر اقدام دولت مرکزی اقتصاد، جامعه، روابط خارجی، فرهنگ و نقش زنان و اقلیت‌ها را نیز در بر می‌گیرد. این کتاب به اعتراف خود نویسنده یک تاریخ فشرده است. این اثر و آثار مشابه تنها به جنبه‌های عینی دوران قاجار که در اندیشه علمای شیعه اثرگذار بوده است، پرداخته‌اند.

۷. نقش علما در سیاست (از مشروطه تا انقراض قاجار)، تألیف محسن بهشتی سرشت: این کتاب به بررسی روند شکل‌گیری و اقدامات روحانیان و علما در

مسائل حکومتی از مرحوم کلینی تا شهید مدرس می‌پردازد. نویسنده با بررسی شرایط و مقتضیات دوران‌های مختلف نقش علما را در این دوران‌ها مورد مطالعه قرار داده و بیشترین توجه را به دوران قاجار معطوف کرده است. سؤال اصلی این کتاب این است: اساساً رویکرد سیاسی علما و نهاد دین در قبال مسائل مستحدثه و پیچیده سیاسی که در فاصله مشروطه تا انقراض قاجار در ایران رخ داد، چگونه بود؟ به عبارت دیگر این اثر در صدد است شرایط عینی و بستر تاریخی عمل سیاسی علمای شیعه را مورد بررسی قرار دهد. مؤلف ضمن مروری اجمالی بر زندگی برخی علما وارد حوادث تاریخی این دوران می‌شود و نقش علما در این حوادث را بررسی می‌کند.

۸. مذهب و مدرنیزاسیون در ایران، تألیف یحیی فوزی تویسرکانی: این کتاب به دنبال این سؤال اصلی است که آیا مبانی فکری و فقهی مذهب شیعه توانایی حمایت از نوسازی در ایران را دارد؟ وی برای بررسی این سؤال در فصل دوم همگونگی و ناهمگونگی مذهب شیعه با نوسازی را به بحث می‌گذارد و دیدگاه اندیشمندان شیعه را بررسی می‌کند؛ لکن تمرکز اصلی پژوهش به اندیشه امام خمینی علیه السلام است. روشن است که این پژوهش نیز گوشه‌ای کوچک از دغدغه رساله را در بر خواهد داشت و عموماً منظر این کتاب متفاوت با رساله خواهد بود.

۹. مبانی نظری حکومت مشروطه و مشروعه، تألیف حسین آبادیان: مؤلف در این اثر نسبت اندیشه دینی با نظام و اندیشه سیاسی را در مقطع مشروطیت بررسی می‌کند. نویسنده دیدگاه‌های موافق و مخالف مشروطه را بر اساس رسایل علما درباره مشروطیت مورد بررسی قرار می‌دهد و به دنبال تلقی اندیشه دینی از این خیزش است. هرچند نویسنده در این نوشتار به جنبه‌هایی از زمینه‌های ذهنی شکل‌گیری اندیشه سیاسی علمای شیعه می‌پردازد، دغدغه اصلی این کتاب تبیین نسبت اندیشه دینی با نظام و اندیشه سیاسی است.

۱۰. بحران مشروطیت در ایران، تألیف حسین آبدیان: این کتاب از خصلت جزئی‌نگری و ریشه‌یابی حوادث برخوردار است. مؤلف در این اثر به دنبال بازشناسی لایه‌های مختلف مشروطه ایران است. یک فصل از این کتاب به روحانیان و مشروطه اختصاص یافته است. نویسنده به بیان ابعاد مختلف مشروطه و نقش عالمان دینی در آن می‌پردازد. این کتاب به‌نوعی تاریخ مشروطه را بازشناسی می‌کند و با دغدغه اصلی رساله حاضر فاصله دارد؛ اما از آنجاکه به جنبه‌هایی از زمینه‌های عینی این دوره اشاره می‌کند، می‌تواند به تحقیق ما کمک کند.

۱۱. اندیشه سیاسی اندیشمندانی چون حاج ملاهادی سبزواری، سیدجعفر کشفی، وحید بهبهانی، نائینی، شیخ جعفر کاشف‌الغطا، میرزای قمی، ملااحمد نراقی، صاحب جواهر، شیخ انصاری، آخوند خراسانی و سیدمحمدکاظم یزدی به صورت تک‌نگاری تدوین شده است. مؤلفان^۱ این آثار به چستی اندیشه سیاسی این اندیشمندان توجه کرده‌اند و شرایط و زمینه‌های عینی و ذهنی اندیشه آنان را مورد بررسی قرار داده‌اند. هدف این کتاب‌ها تحلیل اندیشه هر یک از اندیشمندان در مقطع تاریخی خاص زندگی آنان بوده است. در این رساله، از یافته‌های تک‌نگاری‌های مذکور جهت تحلیل اندیشه سیاسی عالمان شیعی در عصر قاجاریه بهره خواهیم برد. روشن است این کتاب‌ها با هدف بررسی اندیشه سیاسی شیعه در یک دوره تاریخی نگاشته نشده و به دنبال تحلیل شرایط شکل‌گیری و تحول و تأثیر مناسبات نبوده‌اند.

۱۲. علاوه بر کتاب‌های مذکور که به گونه‌ای به پژوهش ما مرتبط بوده‌اند، مقالات فراوانی در این موضوع به‌خصوص عصر مشروطه یافت می‌شوند که

---

۱. مشخصات این آثار در فهرست منابع آمده است.

عموماً به بررسی اندیشه عالمان دینی این عصر از بُعد عینی و ذهنی می‌پردازند. هر یک از مقالات به جنبه‌هایی از موضوع پژوهش حاضر توجه می‌کنند؛ لکن دغدغه اصلی این نوشتار با مقالات بررسی شده از جهات مختلف متفاوت است. هدف این پژوهش ارائه تبیینی جامع از اندیشه سیاسی علمای شیعه در عصر قاجاریه، شناخت جایگاه و وزن اندیشه سیاسی شیعه و تحلیل ماهیت کلی اندیشه سیاسی شیعه در عصر قاجاریه است. با عنایت به اهداف فوق، جهت برقراری پیوند با میراث گذشته و ارزیابی صحیح و نقد و ساده‌سازی میراث علمی، بهره‌گیری از سنت و احیای پیشینه اندیشه سیاسی، هویت تاریخی و فکری دینی تحقیق حاضر را ضروری می‌سازد.

تحقیق حاضر از یک مقدمه و پنج فصل و نتیجه‌گیری تشکیل می‌شود: در فصل اول، کلیات و مفاهیم اصلی پژوهش و چارچوب نظری بر اساس نظریه اسکینر و بهره‌گیری از روش اجتهادی فقه شیعه تبیین می‌شود. در فصل دوم، زمینه‌های فکری و فرهنگی و شرایط ذهنی اندیشه سیاسی علمای شیعه در عصر قاجاریه بررسی خواهد شد. در فصل سوم، شرایط عینی و زمینه‌های سیاسی - اجتماعی این دوره بررسی می‌شود. در فصل چهارم، اندیشه سیاسی در متون فلسفی علمای شیعه در عصر قاجاریه با مروری بر سیر فلسفه سیاسی در متون اسلامی تا عصر قاجاریه بررسی خواهد شد و در ادامه وجوه فلسفه سیاسی فیلسوفانی چون حاج ملاهادی سبزواری، سیدجعفر کشفی، میرزاابوالحسن جلوه، ملاعلی زنوزی، محمدرضا الهی قمشه‌ای، جهانگیرخان قشقایی و میرزاظاهر تنکابنی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در فصل پنجم، اندیشه سیاسی در متون فقهی علمای شیعه در عصر قاجاریه با بررسی سیر تطور و تحول فقه سیاسی تا عصر قاجاریه مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه وجوه فقه سیاسی

فقیهانی چون صاحب جواهر، شیخ انصاری، ملا احمد نراقی، آخوند خراسانی، میرزای قمی، سید محمد کاظم یزدی، شیخ جعفر کاشف الغطا، میرزای نائینی و شیخ فضل الله نوری بررسی می شود. در پایان، تحت عنوان خاتمه، جمع بندی و نتیجه گیری تحقیق ارائه شده است.

فصل اول

مفاهیم و چارچوب روشی

مفاهیم اصلی پژوهش^۱

بر مبنای عنوان پژوهش، ما از مفاهیمی چون اندیشه سیاسی، تفکر سیاسی، فلسفه سیاسی، فقه سیاسی، علمای شیعه و عصر قاجاریه در این پژوهش سخن خواهیم گفت.

۱. اندیشه سیاسی و تفکر سیاسی: مفاهیمی چون اندیشه سیاسی، تفکر سیاسی و گاه فلسفه سیاسی در ایران به جای هم به کار می‌رود. اندیشه سیاسی مشخصات خاصی دارد که این مشخصات محدوده شمول آن و کاربرد آن را محدود می‌سازد. از دیدگاه صاحب‌نظران، اندیشه سیاسی به آن دسته از تأملاتی گفته می‌شود که به صورت یک نظام فکری کم و بیش منسجم با استفاده از بیان

---

۱. برای تبیین مفاهیم اصلی پژوهش و چارچوب نظری تحقیق، علاوه بر تحقیقی مستقل، از کتاب پیش‌رو به جهت یکی بودن روش تحقیق بهره‌جسته‌ایم: علی خالقی؛ اندیشه سیاسی شیعه در عصر ایلخانان؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۵.